

УДК 930.2(477+470+571):303.446.4 «17/18»

Ольга Скороход

РОЛЬ НАРОДНОЇ ТА УРЯДОВОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДОРЕФОРМЕНИЙ ЧАС: ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті розглядається історія вивчення залюднення степової України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Визначено, що в історіографії склалися два погляди на вказану проблему. Перший представляв імперські устремління Петербурга та доводив, що важливу роль у заселенні вказаних теренів відіграв саме російський уряд. В той же час на противагу цьому підходу сформувався інший історіографічний напрям, який стверджував домінуючу роль народних мас у освоєнні південноукраїнських територій

Ключові слова: історіографія, Південь України, степова Україна, дореформений час, колонізація.

У другій половині XVIII ст. російський уряд не відмовився від своїх стратегічних цілей щодо України. В цей час внаслідок російсько-турецьких війн до Російської імперії приєднано Північне Причорномор'я. У 1774 р. за Кючук-Кайнарджийським мирним договором Російська імперія отримала землі між Дніпром і Бугом та опорні пункти на Керченському півострові; в 1783 р. – до монархії Романових прилучено весь Крим; за Ясським миром 1791 р. імперія приєднала територію між Бугом і Дністром. Ліквідація Запорозької Січі означала ліквідацію останньої самоврядної області на території України. Загальний процес територіально-адміністративного облаштування, який розгорнувся на Півдні України в останній чверті XVIII ст., супроводжувався процесами економічної інкорпорації південноукраїнських земель до складу Російського імперії, що включали в себе заселення та господарське освоєння степової України.

Процеси заселення та економічного освоєння південноукраїнських теренів не могли залишитися поза увагою науковців та дослідників різних поколінь. Певне зацікавлення стосувалось також й історіографії проблеми. Окремий розділ дисертації професора В. Пірка [1] відводиться аналізу наукового доробку з проблеми, при цьому вчений відзначає відсутність комплексних студій за наявності значної кількості нарисів «присвячених окремим питанням, періодам, територіям, навіть населеним пунктам України» [1, с. 4]. Характеризуючи сучасний йому стан розробки теми, В. Пірко вказує на наявність низькопробних публікацій зі спробами применшення ролі українського етносу в процесі освоєння регіону.

Перше узагальнююче дослідження української та російської історіографії заселення степової України у XVI–XVIII ст. здійснила Н. Стешенко [2]. У її роботі визначено основні віхи розвитку історичної думки з теми, вказано на наявність диспропорції у вивченні окремих аспектів чи етапів досліджуваного процесу. Вчена пише про наявність двох біполярних поглядів, що надавали пріоритет у залюдненні краю українському чи російському етносу відповідно, однак не зупиняється спеціально на їх вивченні.

Реалізація імперського проекту «Новоросія», тобто політики царського уряду, спрямованої на приєднання південноукраїнських земель до корінної російської території та невизнання українського характеру Півдня України, стала предметом дослідження професорів Ф. Турченка та Г. Турченко [3–5]. У їх публікаціях акцентується увага на політичних спробах російського уряду включити південноукраїнський терен до складу імперії не лише у суто правовому розумінні, а й в історичному та етнічному. Автори також вказують на відстоювання належності Північного Причорномор'я до українських теренів у вітчизняній соціогуманітаристиці XIX–XX ст.

Південну Україну як об'єкт для історіографічного осмислення й політичних маніпуляцій розглянув О. Ясь [6]. Основну увагу в його розвідці приділено імплементації термінів «Новоросія» та «Новоросійський край» до наукового обігу орієнтованими на владу істориками як дореволюційного часу, так і радянської доби, наведено також українські проєкції назви регіону. Згідно праці О. Яся, одним з перших вибудовував свої історичні нариси з акцентом на домінуючу роль російського етносу у освоєнні краю «напівофіційний історіограф Новоросії» [6, с.127] А. Скальковський.

Інші науковці, про роботи яких мова йтиме нижче, частково розглядали історіографію проблеми у контексті тематики їх досліджень.

Метою нашої статті є розгляд колонізації Півдня України як складової економічної політики імперського уряду через призму аналізу її інтерпретації в історіографічній спадщині.

Проаналізовані матеріали вважаємо за необхідне розташувати у хронологічному порядку (за часом публікації).

Перші конкретні свідчення щодо формулювання «великодержавницького російського погляду, який пріоритет у заселенні території відводив російському етносу» [2, с.17], знаходимо у сучасника формування європейської частини Російської імперії Г. Міллера, російського історіографа, який, хоч і не був безпосереднім очевидцем тих подій, зібрав чималий корпус джерел до теми. Н. Полонська-Василенко [7] дійшла висновку, що Г. Міллер використав при написанні «Відомостей про козаків запорозьких» [8] відому працю С. Мишецького, доповнюючи її рядом ідейних узагальнень концептуального характеру та фактологічних уточнень пізнішого часу (оскільки С. Мишецький описує події 1740-х рр.). Так, Г. Міллер виправдовує захоплення мешканцями Нової Сербії козацьких земель, оскільки «було б неприпустимо, якби настільки чимала земля продовжувала стояти незаселеною» [7, с. 817]. Пізніше історик обґрунтує «неефективність для освоєння малозалюдненого краю» [9, с. 62] запорозьких поселень, підвівши таким чином основу під маніфест про ліквідацію Запорозької Січі від 3 серпня 1775 р. Отже, експансіоністські устремління імперського уряду щодо Півдня України отримали своє історико-політичне обґрунтування ще до завершення юридичного оформлення південно-західних кордонів монархії Романових.

Початком серйозної наукової розробки історії Півдня України стали, передовсім, праці «Геродота Новоросійського краю», співробітника Головного статистичного комітету Новоросійського краю А. Скальковського [10–12]. За своїми поглядами учений, як представник напрямку підтримки великодержавної російської зовнішньої політики, надавав позитивної оцінки рішенням царату щодо заселення південноукраїнських земель: у «Хронологическом обозрении Новороссийского края» А. Скальковський пише, що «успішними були заходи уряду про влаштування нещодавно завойованої пустелі» [13, с.251], в «Истории Новой Сечи» зазначає, що південно-західна частина степів «належала їм (запорожцям – примітка автора) тільки номінально за переказами, але в дійсності ними ніколи не була населена, навіть у вигляді зимівників» [11, с.169], а також схвалює запрошення Катериною II іноземців-колоністів, яке «засмучувало запорожців, які не бажали поступатись землями, зовсім їм, втім, не потрібними» [11, с.272]. З огляду на зазначене, важко погодитись з думкою Н. Стешенко, що дослідник не применшує роль козацтва в освоєнні краю [2, с.9].

Характерною рисою створення історичних студій у XIX ст. була участь у цьому процесі духовних осіб. На особливу увагу заслуговують праці архієпископа Херсонського і Таврійського Гавриїла (Розанова) [14–15], у яких наводяться відомості про заснування церков Півдня України, а також репрезентовано уявлення священика про господарську роль Санкт-Петербурга у заселенні українського Степу. Згідно помилкових, на нашу думку, уявлень архієпископа Гавриїла, до 1751 р. територія Півдня України, описувана ним, була пустою, зокрема через своє небезпечне положення – поляки, татари, «а особливо хижі запорожці» [15, с.81] здійснювали постійні утиски, набіги та грабування щодо людності, яка намагалась тут оселитись. У зв'язку з цим уряд вирішив здійснити заселення краю іноземцями, при цьому автор переконаний у цивілізаторському, культурницькому впливові імперської системи на розвиток краю.

Процес накопичення наукових знань з проблеми тривав упродовж усього XIX ст. Закладену Г. Міллером, А. Скальковським та архієпископом Гавриїлом тенденцію піднесення ролі урядової колонізації Півдня України продовжили дослідники військової історії регіону П. Іванов [16] та Ф. Ласковський [17], прихильність до діяльності князя Григорія Потьомкіна як виконавця колонізаторських прагнень імперії, прослідковується й у розвідках П. Щербальського [18], Д. Міллера [19]. У цьому контексті роботи П. Кеппена [20] та А. Клауса [21] слід віднести до довідкових видань, вони не містять оціночних суджень та узагальнюючих висновків. Видання П. Кеппена являє собою хронологічний звід матеріалів з історії «іногородців» європейської частини імперії. А. Клаус переказав діяльність урядів Катерини II та Олександра I щодо запрошення іноземців по всій території імперії, детально зупинився на особливостях організації колоній, описав господарські та культурні успіхи іноземних переселенців, вважаючи, що російському суспільству було б корисно скористатися досвідом інших народів.

У другій половині XIX – на початку XX ст. значно розширено знання з історії заселення регіону, відбулося окреслення проблеми як наукової, зроблено спробу позначити основні етапи народної колонізації краю. З кінця 80-х рр. XIX ст. простежується поява критичних оцінок урядової колонізації південноукраїнських земель, наводяться свідчення її неефективності. Першим науковим нарисом, присвяченим безпосередньо історії заселення Новоросійського краю, стала праця Д. Багалія [22]. Поділяючи думку О. Яся, зауважимо, що Д. Багалій використовував «новоросійський» дискурс для представлення української історії, але «роль перших поселенців Новоросійського краю у його праці однозначно відведена запорозьким козакам» [6, с.139]. Дослідник пише, що іноземна колонізація не задовольнила уряд і не виправдала його сподівань, оскільки держава «давала їм (іноземним переселенцям – примітка автора) значні багатства, а від них натомість не отримувала майже

нічого» [22, с.97]. Порівнюючи політику Катерини II та Олександра I, учений дійшов думки, що уряд імператора більше приділяв уваги господарському хисту та здібностям колоністів, тоді як у XVIII ст. головною метою було збільшення кількості населення південних окраїн імперії [22, с. 98].

Погляди Д. Багалія поділяли В. Ястребов, П. Іванов, протоієрей Василій Никифоров. В. Ястребов [23] досліджував поземельні спори запорожців, мешканців Нової Сербії та Новослобідського козачого полку. Учений одним з перших в історіографії проблеми вказав на те, що Новослобідський козацький полк, утворений 1753 р., відіграв значно більшу роль у освоєнні краю, ніж організована урядом сербська колонізація. Аналогічної думки притримувався і протоієрей В. Никифоров [24], який описав недоброякісність влаштованого урядом процесу заселення, за допомогою фактів підтвердивши утиски прийшлими місцевого населення.

Як зауважив П. Іванов [25], зіткнення запорожців із поляками, донцями та кримцями – ніщо у порівнянні з конфліктами із іноземними новопоселенцями. Початки урядової колонізації краю автор відводить до часів правління Петра I – з того часу тут оселялись представники різних національностей (серби, болгари, молдавани, волохи). Всі вони, усвідомлюючи своє привілейоване становище, починають вторгатись у володіння запорожців, захоплюють їх зимівники і хутори. Уряд, як пише дослідник, всіляко їм потакає, нівелюючи при цьому права корінного населення краю [25, с.66]. П. Іванов уникав критики дій імперської влади щодо козацтва, щоправда і не вихваляючи її. Ця специфіка його наукового дискурсу, як слушно зазначають професор В. Хмарський та О. Музичко, «була викликана не стільки особливостями його свідомості, скільки побоюваннями цензурних та політичних утисків. В недосяжному для російської цензури виданні, під псевдонімом «І. Андрієнко», він відверто піддав сумніву позитивну роль запрошених царським урядом колоністів на Півдні України» [26, с.163–164].

Великодержавницький погляд на проблему станом на початок XX ст. отримав нове більш широке осмислення у працях професора Г. Писаревського [27–28]. З одного боку, історик запевняє, що «туземного населення для господарського освоєння краю було недостатньо» [28, с. VIII], нівелюючи значення народної колонізації, а також вказує на мету, з якою запрошувались іноземні поселенці – при імператриці Єлизаветі Петрівні уряд діяв з позицій меркантилізму і прагнув заснування на Півдні обробної промисловості (шовкових та шерстяних мануфактур), а імператриця Катерина II була прибічницею фізіократів і джерелом багатства держави вважала землеробство [28, с.46–47]. З іншого боку, Г. Писаревський говорить, що «уже саме збільшення населення шляхом імміграції вважалось великим досягненням для Росії, незалежно від того, хто іммігрує» [28, с. VIII], визнаючи, що переселенці так і не досягли мети, яку перед ними ставив уряд.

У 1911 р. історик Є. Загорівський працював над підготовкою магістерської дисертації «Новоросія у другій половині XVIII ст.» [29, с. 259], в результаті чого світ побачили ряд його статей до теми [30–32]. Узагальнивши дані з праць попередників, головним чином А. Скальковського, та використавши законодавчі акти щодо іноземної та військової колонізації території в середині та другій половині XVIII ст., Є. Загорівський доволі критично оцінював ефективність політики як центральної, так і місцевої адміністрації у цій справі. Є. Загорівський підкреслив головну роль народної колонізації в історії краю – «українського та великоросійського відгалужень руського племені» або «русської народності в особі її українського відгалуження» [32, с. V, 99] (у подальших працях Є. Загорівський зробив помітні кроки назустріч україноцентричній історіографії [29, с.264]).

У 1920-х рр. в Україні остаточно установилась радянська влада. Незважаючи на важкі умови і дякуючи відносній політичній свободі, яку надавала нова економічна політика, українські історики продовжували плідну працю. Нове життя отримала робота академіка Д. Багалія [33], про яку йшлося вище. Автор позиціонував свою роботу як таку, що репрезентує заселення «Новоросії» як один з періодів історії України, «хоч автор студії не дуже обтяжував себе переробкою попередніх текстів» [6, с.142]. Негативний вплив на вивчення заселення регіону справили репресії кінця 30-х рр. XX ст. проти науковців, краєзнавців. У 20–30-х рр. XX ст. відбулась імплементація до історичної науки думки про те, що урядова колонізація відбувалася паралельно з процесом наступу на права запорожців. Є. Загорівський резюмував цей процес як те, що «конфлікт між старою, народною, і новою, урядовою, формами колонізації Степової України закінчився катастрофою 1775 року – зруйнуванням Запорозької «Січі» та інкорпоруванням її «Вольностей» у склад областей, безпосередньо підлеглих російській адміністрації» [34, с.62]. На думку Н. Полонської-Василенко, кошовий Петро Калнишевський виступав провідником запорозької колонізації у протилежність урядовій, заселяючи землі, щоб в такий спосіб остаточно закріпити їх за Запорожжям [35]. Один із репресованих істориків Сергій Шамрай, який перейнявся історією переселення представників молдо-волохів на українські терени [36], у дослідженні [37] дійшов висновку, що іноземні колоністи запрошувались царським урядом з метою економічної блокади Запорожжя. Аналогічні здогадки висловлював декількома роками раніше М. Ткаченко [38].

Перше ґрунтовне комплексне дослідження теми здійснила Н. Полонська-Василенко [39–40]. На широкому архівному та опублікованому матеріалі визначила основні етапи урядової та народної колонізації Південної України 30–80-х рр. XVIII ст., подала чисельність населення, його соціальний та етнічний склад. Авторка підкреслила, що період 1734–1775 рр. історії Південної України є найменш розробленим в українській та російській історичній науці. Дослідницею проаналізовано заходи царського уряду щодо реалізації планів заселення Новоросії та Слов'яносербії: за свідченнями Н. Полонської-Василенко, усе господарство сербських полків засноване на експлуатації місцевого, українського населення: усім сербським офіцерам дозволено було поселяти на відведених їм землях українців «замість денщиків» [39, с. 156, 169; 40, с. 36]. З'ясовано причини переходу військових поселенців на територію Запорозьких Вольностей, тим самим спростовуються наявні в офіційних документах звинувачення на адресу запорожців у переманюванні поселенців на свою територію [39, с.296]. Учена прослідкувала вплив процесу знищення Січі на чисельність населення регіону та відзначила, що з перших днів ліквідації почався відтік колишніх запорожців під протекторат Польщі, Туреччини, спроби оселитися на Кубані [2, с.13].

На особливу увагу заслуговує аналіз планів уряду з питань заселення, що його вперше репрезентувала Н. Полонська-Василенко. Документ, який у найбільшій мірі відбив здійснення на практиці теоретичних міркувань на процес колонізації і «являв собою не тільки проект заселення, а й чинне право, що їм користувалися довгий час, навіть у 80-х рр. XVIII ст.» [39, с. 202], – «План про поселення в Новоросійській губернії» 1764 р. Авторка зауважує, що у «Плані» край розглядався, як нібито не заселений – у такий спосіб уряд маніпулював законодавством стосовно залюднення регіону. Як і свого часу В. Ястребов, дослідниця пише, підтверджуючи свої слова цифровими даними, що, на противагу Новій Сербії, населення в Слобідському козацькому полку швидко зросло [40, с. 37]. Таким чином, останній відіграв потужнішу роль в заселенні та освоєнні краю.

З кінця 50-х – 80-ті рр. XX ст. посилюється інтерес до соціально-економічних аспектів історії України. Звичайно, історіописання цього часового відтинку перебувало в полоні ідеологічних настанов і шаблонів та сповнене цитатами класиків марксизму-ленінізму. Ф. Редько [41] дослідив колонізаційну політику російського царизму в Південній Україні в кінці XVIII ст. При цьому дослідник акцентував увагу на колонізації саме як на економічному заході імперської адміністрації, спрямованому на прискорену інкорпорацію південноукраїнських теренів до господарської системи Російської держави. Вчений наголошує, що «незважаючи на швидке заселення і освоєння земель Південної України місцевим населенням, Катерина II посилювала свою колонізаторську політику і активно сприяла розвиткові іноземної колонізації» [41, с.23]. У праці Ф. Редька акцентується увага на класовій складовій державної політики – «російський царизм спирався на поміщицькі і куркульські колонізаторські елементи в національних районах» [41, с.39], підкреслюється, що народне освоєння Степу здійснювалось саме українським і російським народами [41, с.22].

50–70-ті рр. XX ст. ознаменувалися появою праць, що детально розкривали хід власне народної колонізації як всього Півдня України, так і окремих його регіонів. Професор В. Голобуцький [42–44] детально описав козацьке господарство та економічне значення Запорозької Січі та «Вольностей» для історії Нижнього Подніпров'я, щоправда не порівнюючи успіхи народного та урядового заселення регіону. У контексті студіювання соціально-економічного розвитку степової України наприкінці XVIII ст. учений охарактеризував господарське життя чорноморців та їх значення в заселенні та освоєнні Побужжя [44]. Професор А. Бачинський [45–47] розробив проблему колонізації Буджацького степу та пониззя Дунаю у кінці XVIII – на початку XIX ст. У його дослідженні приділяється увага походженню і складу населення придунайських степів, соціально-економічному аспекту проблеми. «Не викликають заперечень висновки автора, що з літа 1775 року за Дністер і на Дунай почала виходити багатотисячна маса запорожців» [48] – йшли не тільки запорозькі козаки, згодом і їх діти, але й кріпаки і державні селяни, рекрути й міщани з Південної України та Поділля. Цей вихід продовжувався упродовж багатьох років.

Історичний розвиток Північного Причорномор'я за період останньої чверті XVIII ст. – середини XIX ст. вивчила О. Дружиніна [49–52], використавши значну кількість архівного і опублікованого матеріалу. Вченою висвітлено заселення регіону, сільське господарство, промисловість та внутрішню і зовнішню торгівлю у краї в дореформений час. Для робіт авторки примітним є повернення до дискурсу історіописання XIX ст., що підносили роль імперського уряду в колонізаційному процесі. Так, учена пише, що «внаслідок стихійної колонізації і планомірного заселення південних степів вихідцями з-за кордону та інших губерній Росії населення краю швидко росло» [49, с.68–69], «у результаті особливої політики земельних роздач... і різноманітних пільг, наданих переселенцям, населення краю швидко росло» [49, с. 260]. При цьому підкреслюється, що політика уряду сприяла внутрішньому переміщенню населення імперії, а не тільки виклику колоністів з-за кордону. Варто вказати, що О. Дружиніна звернула увагу й на етнічну складову

населення Півдня – «українці склали основну масу сільського населення Катеринославського намісництва. Друге місце займали росіяни. Іноземні колоністи були нечисельними» [49, с. 160].

Принципово нову методологію статистичного мислення запропонував В. Кабузан [53–55]. Згідно з його дослідженням, значне залюднення північних частин «новоросійського краю» почалося ще за часів Петра I, але постійна турецько-татарська загроза спричиняла занепад вже освоєних місць. Тим не менш, в епоху так званого «колоніального заселення» В. Кабузан вважає народну колонізацію домінуючою [56, с.245; 57, с.34].

Уперше ввів до наукового обігу ілюстровані картографічні матеріали обласних державних архівів і вивчив особливості зародження міст Північного Причорномор'я в другій половині XVIII ст., їх чисельність, соціальну структуру та національний склад професор В. Тимофієнко [58]. Як і О. Дружиніна, він вбачав позитивну роль імперської урядової політики в економічному зростанні міст Півдня: «вона заключалась в активному заселенні нових міст селянами, купцями, промисловцями, тобто найактивнішим і рухливим компонентом населення Російської імперії» [58, с.216]. При цьому дослідник не приховував українського характеру міст.

Здобуття Україною незалежності відкрило нову сторінку й в історіографії досліджуваної нами проблеми. Позбавлення від номенклатурного тиску на історичну науку спричинило до озвучення нових поглядів на тему заселення степової України. Так, у руслі розвитку козакознавчих студій з'явився ряд публікацій професора А. Бойка [59–60], О. Олійника [61], В. Козирєва [62], О. Мірущенка [63], які доводять важливу роль запорожців у залюдненні та господарському розвитку краю. На особливу увагу заслуговує дослідження О. Мірущенка, в якому визначено, що південний напрямок «був одним з найпріоритетніших» [63, с.5] у господарській політиці освоєння нових земель в централізованій імперії, але, не дивлячись на урядові спроби обмеження, «переміщення козаків на південь продовжувалось й надалі» [63, с.172].

Значною мірою заповнюється існуючий дефіцит документального матеріалу з проблеми. Професор А. Бойко [60] студював інформативні можливості джерельної бази для реконструкції процесів колонізації Степової України, роздачі земель і виникнення нових поселень в останній чверті XVIII ст. Історик детально оцінив повноту існуючих документів щодо державної колонізації краю після 1775 р., розкрив інформативний потенціал атласів Катеринославського намісництва і описів до них, визначив їх основні недоречності і недоліки. Також історик був одним із ініціаторів започаткування серії «Джерела з історії Південної України».

Вивчення заселення південноукраїнського регіону набуло певної деталізації – учені досліджують історію окремих поселенських одиниць у контексті загального процесу освоєння регіону. Результатом стали дисертації О. Посунько з історії Нової Сербії та Слов'яносербії [64], С. Дідика – з історії Новослобідського козачого полку [65], О. Серединського – з історії чорноморських адміралтейських поселень [66]. О. Посунько та С. Дідик довели, що українське місцеве населення відіграло значну більшу роль у заселенні краю, ніж утворені урядом поселення іноземців. На думку О. Серединського, «створення адміралтейських поселень та сільськогосподарська діяльність їх мешканців зіграли позитивну роль в загальному процесі заселення і освоєння Півдня України» [66, с.15].

Питання заселення Півдня України детально розкриті в працях з регіональної історії: Північне Приазов'я та в цілому території в межах Азовської губернії в XVI–XVIII ст. дослідив професор В. Пірко [1;67], проблему заселення придунайських земель, започатковану А. Бачинським як вказувалось вище, продовжила професор О. Бачинська [68], нарис заселення донбаських степів представив В. Подов [69], південно-східної частини України – М. Панфьорова [70], І. Бровченко [71] та Г. Чепіга [72]. Детальнішої розробки зазнав процес колонізації першої половини XIX ст. [73]. Науковці дійшли висновку, що у переважній більшості саме українські козаки освоювали і заселяли степи південної та південно-східної України.

Нового бачення набула тема формування населення південноукраїнського міста. Н. Діановою обґрунтовано зацікавленість російського уряду у швидкому розвитку міст, що «відобразилось у створенні особливих умов, державному контролі та низці пільг і привілеїв, які сприяли їх стрімкому зростанню» [74, с.15], доведено, що більшість населення склали українці. Успіхи помітні і в розробці історіографії урбанізаційних процесів на Півдні України – Н. Семеняк провела дослідження про стан вивчення витоків міст у радянській науці [75].

Принципово новим напрямком стало вивчення дворянства південної України. Д. Каюк обґрунтував, що «поява дворянської верстви в межах південноукраїнського суспільства була наслідком цілеспрямованих дій імперського уряду, який намагався в такий засіб зміцнити своє становище в регіоні» [76, с.150]. Професор Л. Циганенко підтвердила цю тезу, а також з'ясувала, що найбільше зростання цього стану припадає на кінець XVIII – початок XIX ст., «що пов'язано з інкорпорацією до складу Росії нових територій і відповідно збільшенням кількості дворян за рахунок українських, польських, молдавських нобілів» [77, с.34], а також з переселенням дворянства з центральних губерній імперії з очевидним розрахунком на отримання земельних

маєностей та швидке просування по службі. Вченою досліджено, що, починаючи з другої половини XVIII ст., дворянство відіграло прогресивну роль у колонізації південноукраїнських земель [77, с.35].

У новітній російській науці проблема розглядається в площині російської імперської колонізаційної політики, історії відносин Гетьманщини та Російської імперії. У роботах Т. Яковлевої [78], О. Пасько [79], О. Белової [80]. Так, на думку О. Пасько, «підсумком колонізації стало: вирішення проблеми дефіциту населення на нових територіях, зміцнення обороноздатності південно-західних кордонів від зовнішніх ворогів, скорочення економічного відставання Росії від країн Західної Європи, запровадження передових технологій в деякі галузі обробної промисловості та землеробство, розширення торгового сектору економіки» [79, с.200]. Загалом, у вказаних працях спостерігається замовчування або применшення ролі українського козацтва і української народної колонізації у процесі залюднення регіону, позитивно оцінюються результати царської політики щодо заселення Північного Причорномор'я.

Сучасна українська історична наука перейнялась також проблемою формування етнічного складу Півдня України. У цьому руслі помітні напрацювання Я. Бойка [81], Н. Данилової [82], Л. Циганенко [83]. Узагальнив хід вивчення цієї теми у своїй дисертації В. Гріза [84], зазначивши, що інституціоналізація теми як наукової відбулась вже в часи незалежності України. Вчений також вказав на необхідність «заповнення лакун з досліджень української і російської колонізації регіону, етнічної історії українців і росіян Південно-Східної України» [84, с.16].

Отже, що хід історичного вивчення заселення та господарського освоєння південної України породив існування двох біполярних поглядів. Перший – великодержавницький російський, що позитивно оцінював дії уряду Санкт-Петербурга у сфері заселення краю, був сформований ще в кінці XVIII ст. Г. Міллером та отримав своє дальше життя у працях істориків XIX ст. Протилежний йому погляд, що визнавав пріоритетною роль народної стихійної колонізації, закладений у 80-х рр. XIX ст. академіком Д. Багалієм та низкою сучасних йому науковців.

Впродовж XX ст. у зв'язку з необхідністю адаптувати історіописання до політичних обставин великодержавницький погляд зазнав певних трансформацій. Так, у середині 50-х рр. XX ст., згідно з класовою теорією дій царського уряду із запрошення іноземних колоністів, розцінювались як загарбницькі відносно селянського українського та російського населення. У 80-х рр. XX ст. історики повернулись до старої схеми розцінювання урядової ролі в заселенні краю як позитивної, але з визнанням прощальності ідеї запрошення іноземців. Натомість зроблено спробу довести сприятливість урядового впливу на переселення людей на Південь з центральних регіонів Російської імперії. Народницький погляд упродовж у 20–30-х рр. XX ст. не зазнав концептуальних змін, лише збагатився тезою про протистояння урядової народної колонізації. При цьому відбувався процес постійного накопичення фактичного матеріалу, що підтверджував домінуючу роль народних стихійних переміщень у південноукраїнські степи.

Зі здобуттям незалежності нашої держави та звільненням історичної науки від політичного ангажування можна вести мову про остаточне утвердження в науці думки про переважаючу роль народної колонізації у ході господарського опанування південних теренів.

Нами також з'ясовано, що питання господарського освоєння Півдня України окремими етносами, а також проблема ролі особистості в колонізаційних процесах, не лишилися осторонь наукової розробки багатьма істориками, що відкриває подальшу перспективу історіографічного осмислення вказаних тем.

Список використаних джерел

1. Пірко В. О. Освоєння Півдня України в XVI–XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. О. Пірко. – Донецьк, 1996. – 35 с.
2. Стешенко Н. Л. Українська і російська історіографія заселення Степової України в XVI–XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Н.Л. Стешенко. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
3. Турченко Г. Історичний вибір: Південна Україна чи Новоросія / Галина Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. 29. – С.77–87.
4. Турченко Г. Імперський проект «Новоросія»: спроба реалізації царською владою та Тимчасовим урядом / Г. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип.38. – С.88–96.
5. Турченко Г. Проект «Новороссія»: 1764–2014. Юбилей на крови / Г. Турченко, Ф. Турченко. – Запорожье: ЗНУ, 2015. – 140 с.
6. Ясь О. Південна Україна як об'єкт історіографічного осмислення й політичних маніпуляцій / О. Ясь // Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2016. – С.111–162.
7. Василенкова-Полонська Н. Д. Історики Запорожжя XVIII ст. / Н. Д. Полонська-Василенко / Н. Д. Василенкова-Полонська // Юбілейний збірник на пошану академіка Д. Й. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 811–820.
8. Миллер Г. Известия о козаках запорожских / Г. Миллер // Сочинения и переводы для пользы и увеселения служащие. 1760, май. –

С.385–444. 9. Грибовський В. В. Г.Ф. Міллер і ліквідація Запорозької Січі або до питань про роль особистості історика в історії / В. В. Грибовський // Січеславський альманах: зб. наук. праць з історії укр. козацтва. – Д.: Національний гірничий університет, 2011. – Вип. 6. – С.39–65. 10. Скальковский А. Изустные предания о Новороссийском крае / А. Скальковский. – СПб., 1838. – 29 с. 11. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / А. Скальковский. – Одесса, 1846. – Ч. II. – 369 с. 12. Скальковский А. Опыт Статистического описания Новороссийского края. Ч. I. География, этнография и народоисчисление Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса, 1850. – 366 с. 13. Скальковский А. Хронологическое обозрение Новороссийского края 1731–1823. – Ч. I. с 1731 по 1796 год / А. Скальковский. – Одесса: Городская типография, 1836. – 251 с. 14. Гавриил А. Х. и Т. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической / А. Х. Гавриил и Т. // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Т. II. – 1848. – С. 140–211. 15. Гавриил А. Х. и Т. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой-Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с учреждением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии. С 1751 по 1786-й год / А. Х. Гавриил и Т. // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Т. III. – 1853. – С. 79–129. 16. Иванов П. Обозрение состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого и до наших дней / П. Иванов. – СПб., 1864. – 317+26 с. 17. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. III. Опыт исследования инженерного искусства после Императора Петра I до Императрицы Екатерины II / Ф. Ласковский. – СПб, 1865. – 1016 с. 18. Щербальский П. Потемкин и заселение Новороссийского края / П. Щербальский. – М., 1868. – 21 с. 19. Миллер Д. Заселение Новороссийского края и Потемкин / Д. Миллер. – Харьков, 1901. 20. Кеппен П. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России / П. Кеппен. – СПб., 1861. – 510 с. 21. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб., 1869. – Вып. 1. – 455+114 с. 22. Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд / Д. И. Багалей. – К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1889. – 115 с. 23. Ястребов В. Архив крепости св. Елисаветы / В. Ястребов // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Т. XV. – 1889. – С. 548–593. 24. Протоиерей Василий Никифоров. Матерьялы для истории возникновения церквей в Александрийском уезде, Херсонской губернии / Протоиерей Василий Никифоров // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Т. XXIII. – 1901. – С.49–69; т. XXVI. – 1906. – С.1–40; т. XXVII. – 1907. – С. 1–56. 25. Иванов П. А. Матерьялы по истории Запорожья в XVIII веке / П. А. Иванов // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Т. XX. – 1897. – С.60–100. 26. Хмарський В. Український історик П.А.Іванов: основні етапи біографії та наукова спадщина / О. Музичко, В. Хмарський // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 17. – С.155–176. 27. Писаревский Г. Г. Избранные произведения по истории иностранной колонизации в России / Г.Г. Писаревский. – М.: МСНК, 2011. – 224 с. 28. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в.: (По неизд. архив. документам) / Г. Г. Писаревский. – М.: печ. А. И. Снегиревой, 1909. – XII, 342, 84 с. 29. Музичко О. Євген Олександрович Загоровський (1885–1938): біоісторичний нарис / О. Музичко // Загартowana історією: ювіл. зб. на пошану проф. Н. І. Миронець: з нагоди 80-ліття від дня народж. – К., 2013. – С.257–274. 30. Загоровский Е.А. Организация управления Новоросси́ей при Потемкине в 1744–1791 гг. / Е. А. Загоровский // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Т. XXXI. – 1913. – С.52–82. 31. Загоровский Е.А. Иностранная колонизация Новороссии в XVIII в. / Е.А. Загоровский. – Одесса, 1913. – 34 с. 32. Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья / Е. А. Загоровский. – Ч.1. – Одесса, 1922. – С. V, 99. 33. Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку / Д. І. Багалій. – Харків: Союз, 1920. – 112 с. 34. Загоровський Є. Людність Степової України колись і тепер / Є. Загоровський // Степова Україна: Економічно-географічні нариси. – Харків-Одеса, 1930. – 71 с. 35. Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя / Н. Полонська-Василенко // Записки Історико-Філологічного Відділу ВУАН. – К., 1926. – Т.9. – С.278–329. 36. Орлик В.М. До питання історії волошсько-молдавських поселень на Україні / В. М. Орлик. – К.: КДЛУ, 1996. – 31 с. 37. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) / С. Шамрай // Записки Історико-Філологічного Відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXIV. – С.207–302. 38. Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорізьких землях в 1752 р. / М. Ткаченко // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 146–159. 39. Polons'ka-Vasylenko N. D. The settlement of the Southern Ukraine (1734–1775) / Polons'ka-Vasylenko N. D. – N.Y., 1955. – 293 p. 40. Полонская-Василенко Н. Заселение Южной Украины в середине XVIII ст. / Н. Полонская-Василенко // Историк-марксист. – 1941. – № 5. – С.30–46. 41. Редько Ф. Колонізаційна політика російського царизму в Південній Україні в кінці XVIII ст. / Ф. Редько // Наукові записки Чернівецького державного педінституту. Історико-філологічний факультет. – Вип. I. – К.: Радянська школа, 1955. – С.15–39. 42. Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 / В. Голобуцький. – К., 1961. – 415 с. 43. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К., Вища школа, 1994. – 539 с. 44. Голобуцький В. Чорноморське козацтво за Бугом / В. Голобуцький // Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. – К, 1952. – Т.4. – С.133–157. 45. Бачинський А.Д. Народна колонізація пониззя Дунаю: (Остання чверть XVIII – початок XIX ст.) / А.Д. Бачинський // Український історичний журнал. – 1964. – N2. – С.97–101. 46. Бачинский А.Д. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовой Дуная конца XVIII – начала XIX вв. / А. Д. Бачинский // Зап.Одесск.археолог.об-ва. – Одесса, 1967. – Т.2 (35). – С.136–150.

47. Бачинський А.Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX ст.: Автореф. .. канд. истор. наук: № 571. История СССР / А. Д. Бачинский. – Одесса, 1969. – 27 с. 48. Бачинська О.А. А.Д. Бачинський – дослідник історії Південної України / Бачинська О. А., Самойлов О.Ф. // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково дослідницької лабораторії ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С.150–154. 49. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. 1775–1800 гг. / Е.И. Дружинина. – М.: АН СССР, 1959. – 279 с. 50. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. / Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1970. – 383 с. 51. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. / Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1981. – 207 с. 52. Дружинина Е.И. Возникновение городов на юге Украины и США: общее и особенное / Е.И. Дружинина // Новая и новейшая история. – 1976. – № 2. – С.69–76. 53. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858) / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 1976. – 307 с. 54. Кабузан В.М. Крестьянская колонизация Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719–1857 гг.) / В.М. Кабузан // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964 г. – Кишинев, 1966. – С.313–324. 55. Кабузан В.М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60–80-х роках XVIII ст. / В. Кабузан // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип.І. – С.135–150. 56. Ананян Ж.А. [Рецензія] В.М. Кабузан, Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века, М., 1976, 307 стр. // *Український історико-географічний збірник*. – 1979. – № 4. – С.245. 57. Кабузан В.М. Заселение Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII в. (1719–1795) / В. М. Кабузан // Советская этнография. – 1969. – № 6. – С.30–41. 58. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. / В. И. Тимофеенко. – К.: Наук. думка, 1984. – 219 с. 59. Бойко А.В. Напрямки колонізації Південної України в останній чверті XVIII століття / А. В. Бойко // Український археографічний щорічник. – Вип. 5/6. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 242–262. 60. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел / А. В. Бойко. – К., 2002. – 308 с. 61. Олійник О.Л. Зимівник в колонізаційних процесах Південної України періоду Нової Січі / О. Л. Олійник // Запорозька Старовина. – Вип. II. – Київ-Запоріжжя, 2002. – С. 122–130. 62. Козирев В.К. Запорозька спадщина на півдні України останньої чверті XVIII – початку XIX століття: Дис.. канд. іст. наук: 07.00.01 / В. К. Козирев. – Запоріжжя, 2002. – 197 арк. 63. Мірущенко О. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі / О. Мірущенко. – К., 2015. – 216 с. 64. Посулько О.М. Історія нової Сербії та Слов'яносербії (1751–1764 рр.): дис.. канд. іст. наук: 07.00.01 / О.М. Посулько. – Д., 1997. – 212 с. 65. Дідик С.С. Новослобідський козацький полк(1753–1764 рр.): автореф. дис.. канд. іст. наук: 07.00.01 / С. С. Дідик. – Запоріжжя, 2009. – 20 с. 66. Серединський О.В. Чорноморські адміралтейські поселення (1790–1861 рр.): дис.. канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Серединський. – Миколаїв, 2006. – 195 с. 67. Пирко В. Заселення Донетчини в XIV–XVIII вв. / В. Пирко // *Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. – Донецк. – 1992. – Вып.1. – С.10–18.* 68. Бачинська О.А. Українське населення придунайських земель у XVIII – поч. XX ст. (заселення та економічне освоєння) / О.А. Бачинська. – О., 2002. 69. Подов В. И. Славяносербия (очерки истории заселения Донбасса в 18 в. Документы) / В.И. Подов. – Луганск: GLOBUS, 1998. – 120 с. 70. Панфьорова М.А. Соціально- економічний розвиток Південно-Східної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.: дис.. канд. іст. наук: 07.00.01 / М. А. Панфьорова. – Донецьк, 1999. – 221 с. 71. Бровченко І.Ю. Заселення та господарське освоєння південно-східних степів України в другій половині XVII–XVIII ст.: автореф. дис.. канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Ю. Бровченко. – Х., 2004. – 20 с. 72. Чепіга Г.Г. Оборонні споруди Південно-Східної України та їхня роль у заселенні регіону в XVII – XVIII ст.: історіографія проблеми: автореф. дис. .. канд. іст. наук: 07.00.06 / Г. Г. Чепіга. – Донецьк, 2011. – 20 с. 73. Ликова В.В. Дві колонізаційні кампанії на землі Південної України в першій половині XIX ст. / В. В. Ликова // *Волинські історичні записки. – 2009. – Т.2. – С.50–59.* 74. Діанова Н. М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): автореф. дис.. канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. М. Діанова. – О., 2003. – 15 с. 75. Семеняк Н.П. Про витоки міст Півдня України в радянській історіографії Н. П. Семеняк // *Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 1. – С.51–55.* 76. Каюк Д. Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Д. Г. Каюк. – Дніпропетровськ, 2002. – 243 с. 77. Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.): автореф. дис.... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Л. Ф. Циганенко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 48 с. 78. Яковлева Т. Гетманщина і її інкорпорація в Російську імперію / Т. Яковлева // *Западные окраины Российской империи. – М., 2006. – С.33–54.* 79. Пасько Е. А. Колонизационная политика России: Вторая половина XVIII – первая четверть XIX вв. – Ростов-на-Дону, 2003. – 240 с. 80. Белова Е. В. Внутренняя политика российского правительства по заселению юга Российской империи (По материалам Новороссии и Бессарабии) 1751–1871 гг.: дис. ... канд. ист. наук / 07.00.02 / Е. В. Белова. – М., 2004. – 254 с. 81. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI в.). Этностатистический очерк. Выпуск I / Я.В. Бойко. – Черкассы: Вертикаль. – 2007. – 48 с. 82. Бойко Я. В. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII–XIX ст.) / Я.В. Бойко, Н. О. Данилова // *Український історичний журнал. – К.: «Наукова думка», 1992. – № 9. – С.54–65.* 83. Циганенко Л. Ф. До питання про етнічний склад дворянства Півдня України (кінець XVIII–XIX ст.) / Л. Ф. Циганенко // *Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 67–83.* 84. Гріза В. А. Етнічна історія Південно-Східної України (друга половина XVIII – початок XX ст.): історіографія проблеми: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.06 / Гріза Віктор Анатолійович. – Донецьк, 2014. – 20 с.

Ольга Скороход

**РОЛЬ НАРОДНОЙ И ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОЙ КОЛОНИЗАЦИИ
ЮГА УКРАИНЫ В ДОРЕФОРМЕННОЕ ВРЕМЯ: ИСТОРИОГРАФИЯ**

В статье рассматривается история изучения заселения степной Украины в конце XVIII – первой половине XIX вв. Определено, что в историографии сложились две точки зрения на указанную проблему. Первая представляла имперские устремления Петербурга и доказывала, что важную роль в заселении указанных территорий сыграло именно российское правительство. В то же время в противовес этому подходу сформировалось второе историографическое направление, утверждающее преобладающую роль народных масс в освоении южных территорий Украины

Ключевые слова: историография, Юг Украины, степная Украина, дореформенное время, колонизация.

Olga Skorokhod

**THE ROLE OF THE GOVERNMENT AND POPULATION IN COLONIZATION PROCESS
OF SOUTHERN UKRAINE IN THE PRE-REFORM TIME: HISTORIOGRAPHY**

This article reviews the study of the colonization of the Steppe Ukraine in the late 18th – the 1st half of 19th century. It is determined that there were two views on the specified issue in the historiography. The first one represented the imperial aspirations of Petersburg and argued that the most important role in the settlement of these territories is played by the Russian government. At the same time opposed this approach second historiographical direction emerged. It claimed the prevailing role of the masses in the development of Southern territories.

Key words: Historiography, South Ukraine, Ukraine Steppe, pre-reform time, colonization.

УДК 930(470+571)«187/191»:352(477.54-21)«1871/1917»

Анастасія Мясникова

**МУНІЦИПАЛЬНА ВЛАДА МІСТА ХАРКОВА (1871–1917 РР.)
У ПРАЦЯХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ДОСЛІДНИКІВ**

У статті розглядається історіографічне питання розвитку та діяльності муніципальної влади міста Харкова упродовж 1871–1917 рр. в контексті дореволюційних досліджень. Аналізується висвітлення процесу становлення та функціонування органів місцевого самоврядування Харкова в дореволюційній історіографії.

Ключові слова: місто Харків, муніципальна влада, дореволюційна історіографія, самоврядування, дослідження.

Перші спроби осмислити демократичні зміни в масштабах муніципальної діяльності належали безпосереднім учасникам та свідкам цього процесу, а саме гласним Харківської міської думи та міським головам. Так, висвітлення процесу становлення та діяльності органів місцевого самоврядування Харкова започаткував Є. Гордієнко у праці «Харківське міське самоврядування, потреби його та недоліки» (1884 р.) [8]. Автор зосередив свою увагу саме на недоліках роботи гласних Харківської міської думи, висвітлив основні проблеми, які виникали на шляху децентралізації влади Російської імперії. А також пропонував конкретні шляхи вирішення проблем та недоліків у становленні та розвиткові муніципалітетів міста Харкова.

А. Бабецький у праці «Харків напередодні нового Міського Положення» (1891 р.) [1] аналізує необхідність демократизації органів міського самоврядування, на прикладі міста Харкова доводить доцільність введення нового міського положення.

Д. Максименко у праці «Нарис діяльності Харківського міського громадського управління з початкової народної освіти» (1903 р.) [9] розкрив просвітницьку діяльність органів Харківського муніципалітету, навів значний фактичний матеріал, надав інформацію про рішення думи щодо розвитку освіти міста Харкова. Автор акцентує увагу на діяльності училищної комісії міської думи.

Чимало авторів на початку ХХ ст. започаткували публікацію матеріалів з дослідження реформування владних структур на місцях. Зокрема, В. Гессен «Питання місцевого управління» (1904 р.) [7], О. Михайловський «Реформа міського самоврядування в Росії» (1908 р.) [10], К. Пажитнов «Великі реформи шестидесятих років в їх минулому та сьогоденні. Міське та земське самоврядування» (1911 р.) [13] та В. Тотоміанц «Самоврядування та міське господарство» (1910 р.) [17–18]. Автори аналізують становлення та розвиток міського законодавства та висвітлюють